

1.1.1 Gramatika

Jazyk je hierarchicky uspořádaný systém jednotek, které mají mezi sebou množství vztahů různého typu; jeho úkolem je sloužit k vyjadřování významů a tím usnadňovat myšlení a mezilidskou komunikaci. Nauka o jazykových jednotkách a o pravidlech a způsobech jejich spojování v jednotky vyšší se nazývá **gramatika** (mluvnice).

Hierarchické uspořádání jazykového systému spočívá v tom, že v jeho složité a přitom pevně pohromadě držící budově lze vyčlenit jednotlivá patra podle toho, jak rozsáhlé a jak složité jsou jejich stavební kameny. Ona patra nazýváme jazykové roviny; každé rovině přísluší jazykové jednotky určitého stupně složitosti. Platí přitom, že jednotky nižší roviny se sdružují v celky, které slouží jako jednotky roviny vyšší.

Nejmenší jazykovou jednotkou, která se nějak podílí na vyjadřování významu, je foném; sám význam nemá, ale je schopen rozlišovat význam v jednotce nadřazené (morfému). Fonémy zkoumá fonologie. Na rovině bezprostředně vyšší – morfematické – je jednotkou morfém: je to nejmenší jazyková jednotka, která má formu (v případě mluvených jazyků zvukovou) i význam. Disciplína, která se zabývá morfémy, se nazývá morfematika. Z morfémů se skládají slova (různých druhů), z nichž podstatná část se ohýbá (mění své tvary), třetí rovina je tedy tvaroslovná (morfologická) a disciplína, která ji zkoumá a popisuje, je tvarosloví (morfologie). Slova a tvary se pak sdružují do vět a souvětí – zde se dostáváme na rovinu syntaktickou. Slovy z hlediska jejich významu se zabývá lexikologie. V předmětu se postupně zaměříme na morfematiku, tvarosloví, syntax a lexikologii.

1.1.2 Morfy vs. morfémy

Morfém je jednotka abstraktní – jde o množinu morfů (konkrétních jednotek) stejného druhu, které mají stejný význam a které jsou si zpravidla svou formální stavbou (zvukově/graficky) nápadně podobné. Morfém je tedy jednotka definovaná na základě významu; lexikální nebo gramatický význam této jednotky je v konkrétních slovech nebo slovních tvarech realizován prostřednictvím více různých, ale zpravidla jen drobně

odlišných forem. Říká se pak, že morfém je realizován prostřednictvím jednoho ze svých morfů.

Kořenový morfém s lexikálním významem ‚větší vodní tok‘ je např. v různých (příbuzných) slovech a jejich tvarech, v nichž se vyskytuje, realizován formálně si navzájem podobnými morfy *-řek-* (řek-a), *-řec-* (řec-e), *-řeč-* (řeč-išt-ě), *-říč-* (po-říč-í). Morfém *-ŘEK-* je tedy množinou morfů {*-řek-*, *-řec-*, *-řeč-*, *-říč-*}. Mluví-li se někde o morfému *-ŘEK-*, je třeba mít na paměti, že se tak pomocí užitečné zkratky odkazuje k abstraktní jednotce, tj. k celé množině morfů se stejným významem a podobnou stavbou, jimiž může být daný morfém realizován. Zápis *-ŘEK-* zde slouží jen jako reprezentant celé množiny morfů (patřících k jednomu morfému).

V češtině je běžné, že jeden morfém je (v závislosti na kontextu) realizován větším počtem různých morfů. Existují však i morfémy, které jsou ve všech kontextech realizovány jen jediným morfem (daný morfém je pak tvořen jednoprvkovou množinou morfů); např. kořenový morfém *-POL-* s primárním významem ‚obdělávaný pozemek‘ je vždy realizován jen morfem *-pol-* (srov. pol-e, pol-ích, před-pol-í, pol-n-í, tr-oj-pol-n-ího atp.).

1.1.3 Alomorfy

Má-li morfém více možných realizací (je-li daný lexikální nebo gramatický význam v různých kontextech vyjadřován různými morfy), označují se tyto morfy jako jeho **alomorfy**. V případě morfému *-PS-* s významem ‚zaznamenávat písmem‘ lze tedy každou z jeho následujících možných realizací {*-ps-*, *-píš-*, *-piš-*, *-pis-*, *-pís-*} označit jako alomorf daného morfému.

1.2 Typologie morf(ém)ů

Existují různé typy morf(ém)ů, které se obvykle vyčleňují na základě tří kritérií:

(i) Vzhledem k tomu, zda se mohou morf(ém)y vyskytovat samostatně, tj. zda mohou samy o sobě tvořit slovo, nebo zda se musí do slov nebo slovních tvarů nutně spojovat s jinými morf(ém)y, rozeznáváme **morf(ém)y volné** a **morf(ém)y vázané**. Mezi volné morf(ém)y

patří např. předložky *do, přede* atp., volným morf(ém)em je také *se*, kterým se tvoří tvary tzv. zvrátneho pasíva (*padělání se trestá podle zákona*).

(ii) Vzhledem k pozici ve struktuře slovního tvaru nebo slova dělíme vázané morf(ém)y podle tzv. distribučního kritéria (a) na **morf(ém)y kořenové** a (b) na **morf(ém)y afixální**. Kořenový morf(ém) je konstitutivní morf(ém) daného slovního tvaru nebo slova a nese hlavní složku jeho lexikálního významu. Afixální morf(ém)y dělíme dále podle toho, jakou pozici ve slovním tvaru nebo slově zaujímají vůči kořenovému morf(ém)u, na **předpony** (prefixy), které stojí *před* kořenem, na **přípony** (sufixy), které stojí *za* kořenem, a na tzv. **postfixy**, které mohou být u určitých typů slov připojeny na jejich tzv. absolutní konec, tj. ještě za poslední příponu (viz oddíl 1.2.5). Předpony (prefixy), přípony (sufixy) a postfixy se souhrnně označují jako **afixy**.

(iii) Vzhledem k tomu, jaký typ významu morfém ve slovním tvaru nebo slově vyjadřuje, dělíme dále afixy na tzv. **slovotvorné** předpony a přípony, které obměňují (dourčují, specifikují, modifikují) *lexikální* význam slova, a na tzv. **tvarotvorné** předpony a přípony, které u ohebných slovních druhů vyjadřují *gramatické* významy (gramatické kategorie) daného slova nebo slovního tvaru, jehož jsou součástí. Tvarotvorné přípony dělíme na nefinální čili nekoncevé a finální (koncevky). Vedle přípon slovotvorných a tvarotvorných rozeznáváme ještě přípony **kmenotvorné** (viz 1.2.4.2).

Poněkud mimo tuto klasifikaci stojí ještě jeden typ morf(ém)u. Jde o morf(ém) označovaný jako **interfix** neboli **spojovací morf(ém)**, jehož funkce je čistě konstrukční. Ve slovech nebo slovních tvarech, které jsou složeny ze dvou (nebo více) kořenových morf(ém)ů, má interfix za úkol tyto kořenové morf(ém)y k sobě spojovat (srov. půd-o-rys-u, much-o-lap-k-a atp.; viz 1.2.6). Částečně mimo danou klasifikaci stojí interfix proto, že jeho pozici ve slově nebo slovním tvaru nelze podle kritéria (ii) – na rozdíl od ostatních morf(ém)ů – vymezit jen vůči jednomu kořeni, ale vůči kořenům dvěma, mezi nimiž se vždy musí (kvůli své funkci) nacházet.

Někdy se při morfematickém rozboru objeví prvek, jemuž nelze připsat žádný (lexikální ani gramatický) význam ani (konstrukční, spojovací) funkci: např. pt-á-t se, hned-ka. Takové morf(ém)y se nazývají **prázdne**.

Vyčleňují se tedy tyto typy morf(ém)ů (od začátku slova nebo slovního tvaru směrem k jeho konci):

předpony (viz 1.2.2)

 tvarotvorné (1.2.2.1)

 slovotvorné (1.2.2.2)

kořenové morfémy (1.2.3)

přípony (1.2.4)

 slovotvorné (1.2.4.1)

 kmenotvorné (1.2.4.2)

 tvarotvorné (1.2.4.3)

 nefinální (1.2.4.3.1)

 přípona přičestí činného (1.2.4.3.1.1)

 přípona přičestí trpného (1.2.4.3.1.2)

 přípona přechodníku minulého (1.2.4.3.1.3)

 přípona přechodníku přítomného (1.2.4.3.1.4)

 finální (1.2.4.3.2)

 osobní koncovka (1.2.4.3.2.1)

 rodová koncovka (1.2.4.3.2.2)

 infinitivní koncovka (1.2.4.3.2.3)

 pádová koncovka (1.2.4.3.2.4)

postfixy (1.2.5)

[interfixy (1.2.6)]

[lexikální morfémy (1.2.7)]

1.2.1 Nulový morf

Kmenotvorné a tvarotvorné přípony (sufixy) a interfixy mohou být realizovány nulovým morfem (morfologickou nulou; značka -0-).

Co to znamená, když se řekne, že „daný morfém (např. kmenotvorná přípona) je realizován nulovým morfem“, lze nejlépe přiblížit tak, že si všechny *typy* morfémů, z nichž se daný *typ* slovního tvaru nutně skládá, představíme jako jakési funkční pozice neboli jako zatím neobsazená, prázdná místa (□). Například slovesný tvar vyjadřující oznamovací způsob přítomného času (činný) neodvozeného slovesa se v češtině skládá z těchto typů morfémů, tj. z těchto funkčních pozic:

kořenový morfém (KM) – kmenotvorná přípona (KP) – osobní koncovka (OK)

□_{KM} – □_{KP} – □_{OK}

Při tvoření konkrétního slovesného tvaru (např. nes-e-š, vid-í-me, děl-á-te vs. nes-0-u atp.) jsou tyto funkční pozice obsazovány příslušnými morf(ém)y (které vyjadřují lexikální a gramatické významy, jež chceme slovem nebo slovním tvarem vyjádřit). Dané funkční pozice mohou být jednak obsazeny nebo zaplněny pozitivními, fyzicky (zvukově/graficky) rozpoznatelnými morfy (např. -e-, -í-, -á-), jednak však mohou (v určitých případech) zůstat prázdné. O neobsazené funkční pozici neboli o prázdném místě, kam nebyl dosazen žádný pozitivní morf, se říká, že morfém v dané funkční pozici je realizován nulovým morfem.

Budeme-li chtít vytvořit tvary pro 2. os. sg. a 1. a 2. pl. ind. prez. akt. od slovesa *nést*, je nutné obsadit dané funkční pozice příslušnými morfy (realizujícími morfémy s odpovídajícím lexikálním významem a významy gramatickými): kořenovým morfem *nes-*, kmenotvornou příponou *-e-* a osobní koncovkou *-š* (2. os. sg.), *-me* (1. os. pl.) a *-te* (2. os. pl.):

□_{KM} – □_{KP} – □_{OK}

nes-e-š

nes-e-me

nes-e-te

Každý rodilý mluvčí češtiny ví, že tvary pro 1. os. sg. a 3. os. pl. ind. prez. akt. od slovesa *nést* mají podobu *(já) nesu* a *(oni) nesou*. Na první pohled je zřejmé, že se od výše uvedených tvarů liší – před osobními koncovkami *-u* a *-ou* „chybí“ (pozitivní) morf pro kmenotvornou příponu *-e-*. Nechybí však daná funkční pozice, daný morfém pro kmenotvornou příponu je pouze realizován nulovým morfem. Morfemická struktura (tj. posloupnost morfémů daných typů) je pro tvary 1. os. sg. a 3. os. pl. stejná jako pro tvary 2. os. sg. a 1. a 2. os. pl. Morfém pro kmenotvornou příponu je realizován nulovým morfem, daná funkční pozice je pouze neobsazena, ve struktuře celého tvaru je však stále přítomná:

$\square^{KM} - \square^{KP} - \square^{OK}$

nes – \square^{KP} – u značí se jako:

nes-0-u

nes – \square^{KP} – ou značí se jako:

nes-0-ou

Každému rodilému mluvčímu češtiny je dále zřejmé, že tvar pro 3. os. sg. ind. prez. akt. je *(on) nese*. Zde je na rozdíl od 1. os. sg. a 3. os. pl. nulovým morfem realizován morfém pro osobní koncovku, neobsazena je tedy poslední, třetí funkční pozice, srov.:

$\square^{KM} - \square^{KP} - \square^{OK}$

nes-e-0

vs.

nes-e-š

nes-e-me

nes-e-te

Velmi důležité je, že nepřítomnost jakéhokoli pozitivního morfu v dané funkční pozici (tj. realizace morfému nulovým morfem) může být *významotvorná*. V kontrastu s funkčními pozicemi obsazenými nejrůznějšími pozitivními morfy je totiž významotvorné i to, že

funkční pozice zůstala prázdná. Tento fakt lze dobře ukázat na následujících řadách slovesných tvarů. Všechny proti sobě stavěné tvary se skládají z těchto typů morfémů:

kořenový morfém – kmenotvorná přípona – přípona přičestí činného – rodová koncovka

děl-a-l-i (pl., m. a.)

děl-a-l-y (pl., m. i. a f.)

děl-a-l-a (pl., n.)

děl-a-l-a (sg., f.)

děl-a-l-o (sg., n.)

děl-a-l-o (sg., m. a. a m. i.)

Nulovým morfem může být realizováno i více morfémů po sobě.

1.2.2 Předpony (prefixy)

Jako předpony (prefixy) se souhrnně označují morf(ém)y, které v rámci slova nebo slovního tvaru stojí *před* kořenem. Rozeznáváme následující typy a podtypy předpon.

1.2.2.1 Slovotvorné předpony

Vyskytují se ve struktuře slova nebo slovního tvaru před kořenovým morf(ém)em a slouží k významovému dourčení (specifikaci, modifikaci) lexikálního významu konkrétních slov, jehož hlavní část nese kořenový morfém (v některých případech rozšířený dalšími slovotvornými předponami nebo příponami, srov. vy-skoč-i-t > po-vy-skoč-i-t; po-klon-k-ova-t > vy-po-klon-k-ova-t). Slovotvorné předpony bývají (na rozdíl od přípon) většinou velmi dobře identifikovatelné. Nikdy nemohou být realizovány nulovým morfem. Slovotvorné předpony zakončené na souhlásku mají dva alomorfy – základní podobu (např. *pod-*, *roz-*, *vz-*) a tzv. vokalizovanou podobu (tj. *pode-*, *roze-*, *vze-*). Jejich distribuce se řídí navazujícím hláskovým okolím – pokud by připojením základní podoby prefixu ke slovotvornému základu vznikla obtížně vyslovitelná hlásková skupina, použije se jeho vokalizovaná podoba (srov. např. vz-let-ě-t vs. vze-př-í-t). Kromě toho slovotvorné předpony podléhají změnám při různých slovotvorných postupech. Dva alomorfy se

vyskytují také u některých slovotvorných předpon zakončených na samohlásku – základní podoba je zakončena na samohlásku krátkou (např. *při-*, *vy-*, *za-*), zatímco alternativní podoba na odpovídající samohlásku dlouhou (tj. *pří-*, *vý-*, *zá-*). K této alternaci dochází většinou při tvorbě nového slova ze slovotvorného základu, který už některou z takových předpon obsahuje, např. při tvorbě podstatných jmen ze sloves (*vy-*lov-i-t > *vý-*lov-0, *při-*děl-i-t > *pří-*děl-0). Není to však pravidlem – někdy je nové slovo odvozeno rovnou alternativní podobou prefixu (srov. např. sled-ova-t > *ná-*sled-ova-t, *vis-*e-t > *zá-*vis-e-t).

Za slovotvorné předpony považujeme morf(ém) *sou-* (*sou-*vis-e-t), který se někdy pokládá za variantu prefixu *s-*, morf(ém)y *přes-* (*přes-*hran-ič-n-í), *bez(e)-* (*bez-*peč-í, *beze-*ct-n-ý) a *pra-* (*pra-*star-ý), superlativní prefix *nej-*, záporný prefix *ne-* a také první morf(ém)y ve výrazech typu *ná-*měst-í (podle *roz-*cest-í) či *pod-*pat-ek-0.

Naopak mor(ém)y jako *spolu-* (*spolu-*žák-0, *spolu-*prac-ova-t), *sobě-* (*sobě-*stač-n-ý) nebo *vše-* (*vše-*žra-v-ý) považujeme za kořenové mor(ém)y. Morf(ém) *sebe-* je v závislosti na kontextu buď slovotvorný prefix (*sebe-*vět-š-í), nebo kořen (*sebe-*o-bran-a).

1.2.2.2 Tvarotvorné předpony

Kromě mnohem obvyklejších slovotvorných předpon existují i předpony tvarotvorné. Vyskytovat se mohou pouze u sloves. V češtině existuje jediný tvarotvorný předponový morféem *PO-*, který může být realizován prostřednictvím dvou (alo)morfů: *po-* nebo *pů-*. Tyto předpony se spojují s tvary ind. prez. vybraných nedokonavých sloves, tzv. sloves determinovaných. Tím se však nijak nepřispívá k modifikaci původních lexikálních významů těchto sloves (jako je tomu u předpon slovotvorných), ale jen ke změně v morfologické kategorii slovesného času (*po-*jed-0-u, *po-*let-í-m, *po-*nes-0-u, *po-*kvet-e-0; *pů-*jd-0-u). U sloves, která takto tvoří tvary budoucího času, může být tvarotvorná předpona *po-* spojena i s tvary rozk. způsobu: *po-*let'-0-te. V tom případě nemění žádné gramatické kategorie, nýbrž orientuje pohyb, který sloveso svým lexikálním významem vyjadřuje, ve vztahu k mluvčímu.

Předponový morf *po-* však nemusí být jen tvarotvornou předponou, může jít též o předponu slovotvornou, která dourčuje význam původního slovesa (srov. *po-bol-í-v-a-t*, *po-táh-nou-t*, *po-bled-nou-t*, *po-lež-e-t* si atp.). Předponový morf *po-* může v povrchově totožném slovesném tvaru v závislosti na kontextu fungovat jednak jako předpona tvarotvorná (*jak dlouho ještě ten kohoutek po-kap-e-0*, tj. bude kapat), jednak jako předpona slovotvorná (*kolega ted' kapra ještě po-kap-e-0 citrónem*; slovotvorná předpona *po-* zde vyjadřuje menší míru děje základového slovesa *kapat* a mění syntaktické vlastnosti tohoto slovesa: *pokapat* se pojí s předmětem).

1.2.3 Kořenové morfémy

Kořenový morfém (kořen, radix) je centrálním morf(ém)em slova nebo slovního tvaru. Nese hlavní složku lexikálního významu daného slova nebo slovního tvaru; z levé strany se k němu připojují předpony a z pravé strany přípony. Kořenů je jakožto morf(ém)ů lexikálních – na rozdíl např. od tvarotvorných přípon – potenciálně neomezené množství, jde o neuzavřený soubor morf(ém)ů, který může být snadno doplňován o další členy. V češtině je běžné, že jeden kořenový morfém s tímž základním významem je v různých slovech nebo slovních tvarech realizován různými (alo)morfy.

Zřídka dochází v češtině k jevu zvanému **supletivismus**, který spočívá v tom, že tvary jednoho a téhož lexému jsou tvořeny od různých kořenů (např. *já – mě, jde – šla*).

1.2.4 Přípony (sufixy)

Jako přípony (sufixy) se souhrnně označují morf(ém)y, které v rámci slova nebo slovního tvaru stojí za kořenem. Rozeznáváme následující typy a podtypy přípon.

1.2.4.1 Slovotvorné přípony

Podílejí se na lexikálním významu celého slova nebo slovního tvaru, jehož jsou součástí. Jen výjimečně mohou být realizovány nulovým morfem (viz 1.2.4.1).

Primárně u sloves se vyskytuje tzv. opakovací (frekventativní, habituálně-iterativní) slovotvorná přípona *-v-* (srov. *děl-a¹-t* > *děl-á¹-v-a²-t*, *chod-i¹-t* > *chod-í¹-v-a²-t*). Takto

utvořená slovesa pak mají dvě kmenotvorné přípony: první¹ z původního, motivujícího slovesa (děl-a¹-t, chod-i¹-t), která se závazně dluží, a druhou² (vždy -a-), jejíž pomocí bylo utvořeno sloveso nové. Kromě této opakovací přípony se u sloves primárně mohou vyskytovat i další slovo tvorné přípony, např. zdobňující přípony -k- (t'ap-a-t > t'ap-k-a-t) a -ink- (haj-a-t > haj-ink-a-t).

Jmenných slovo tvorných přípon je výrazně vyšší množství než slovo tvorných předpon. Jejich relativně úplné výčty podávají mluvnické v oddílech věnovaných slovo tvorbě. Je ovšem dobré si uvědomit, že to, co mluvnické pro jednoduchost uvádějí jako slovo tvornou příponu, tj. jako jeden morf(ém), je ve skutečnosti spojením slovo tvorné přípony a pádové koncovky, jde tedy o morf(ém)y dva. Zaznamenávají-li např. mluvnické slovo tvorné přípony -iště (ohniště) nebo -ář (zahrádkář), jde ve skutečnosti o spojení samotné slovo tvorné přípony a pádové koncovky: -išt-ě (srov. -išt-ěm, -išt-i, -išt'-0), -ář-0 (srov. -ář-e, -ář-em) atp. Některé slovo tvorné přípony podléhají při flexi či derivaci změnám, mají alomorfy, srov. např. -dl(-o) a -del(-o) (bi-dl-o a bi-del-o) nebo -ek(-o) a -k- (mlýn-ek-o a mlýn-k-u).

Slovo tvornými sufixy se tvoří také četná příslovce: hloup-ě, vysok-o, pol-sk-y, jin-am, obkroč-mo aj.

Za slovo tvornou příponu považujeme také sufix pro tvoření komparativu (a superlativu) adjektiv a adverbí, který má tři alomorfy: -ejš-/-ějš- (rychl-ejš-í, mil-ejš-í, snad-n-ějš-í), -š- (star-š-í, slab-š-í, hrub-š-í) a -ej-/-ěj- (šíř-ej-i, věr-n-ěj-i). Toto tvoření může být doprovázeno změnou kořene (velk-ý > vět-š-í, mal-ý > men-š-í, dlouh-ý > del-š-í).

1.2.4.2 Kmenotvorné přípony

Kmenotvorné přípony se vyskytují primárně ve slovesných tvarech (a sekundárně též ve slovech odvozených od sloves), a to u primárních, tj. z jiných slov neodvozených sloves vždy bezprostředně za kořenem (zív-a-t) a u sekundárních, tj. z jiných slov odvozených sloves též za slovo tvornou příponou (srov. plat-n-ý > u-plat-n-i-t). Jejich primární funkce je konstrukční – úkolem kmenotvorných přípon je spojovat kořenový morfém (rozšířený

případně slovotvornou předponou nebo příponou), nesoucí lexikální význam daného slova nebo slovního tvaru, s tvarotvornými příponami, které vyjadřují jeho gramatické významy (kategorie). Někdy se kmenotvorná přípona označuje též jako **téma** – mluví se pak o slovesech tematických (tj. majících kmenotvornou příponu) a atematických (tj. bez kmenotvorné přípony). V závislosti na konkrétním slovesném tvaru může být kmenotvorná přípona realizována i nulovým morfem (srov. nes-e-te vs. nes-0-te).

Část slovesného tvaru skládající se z kořenového morf(ém)u a kmenotvorné přípony (a případně i ze slovotvorných afixů) se označuje jako **kmen** (daného) slovesa. Kmenem slovesných tvarů stah-ova-t, vy-tuš-i-l-i, vy-pad-á-v-a-l-i, skáč-0-u, po-nes-e-š jsou tedy jejich části stah-ova-, vy-tuš-i-, vy-pad-á-v-a-, skáč-0- a nes-e-. Část slovesného tvaru skládající se z morf(ém)ů, které se vyskytují ve všech tvarech daného slovesa, se nazývá **morfologická báze** čili **tvarotvorný základ**. Morfologickou bází právě uvedených slovesných tvarů jsou tedy jejich části stah-, vy-tuš-, vy-pad-á-v-, skáč-.

Kmenotvorné přípony se až na výjimky (viz dále) primárně uplatňují pouze u sloves. Sekundárně se však mohou vyskytnout i u podstatných a přídavných jmen (a dále případně i u příslovcí) odvozených od sloves. Slovesná kmenotvorná přípona totiž zůstává součástí nově vzniklého jmenného tvaru, který je ze slovesného tvaru odvozen určitou slovotvornou příponou, srov.: krot-i-t > krot-i-tel-0, roz-děl-ova-t > roz-děl-ova-č-0 atp.

Zmíněnou výjimkou jsou podstatná jména typu *kuře*, u nichž se vyskytuje jmenná kmenotvorná přípona (morfém) *-ET-* s alomorfy *-et-*, *[-eť-]* (v písmu *-et-*), *-at-* a *-0-*, srov.: kuř-0-e, kuř-et-e, kuř-et-i, tj. [kuř-eť-i], kuř-0-e, kuř-et-i [kuř-eť-i], kuř-et-em; kuř-at-a, kuř-at-0, kuř-at-ům, kuř-at-a, kuř-at-ech, kuř-at-y (v odvozeném tvaru přídavného jména je tento morfém *-ET-* realizován ještě dalším morfem *-ec-*, srov. kuř-ec-í, nebo *-eč-*, srov. pras-eč-í).

1.2.4.2.1 Slovesné třídy

Pravidelný a výrazný je rozdíl v kmenotvorné příponě u téhož slovesa mezi jeho tvary oznamovacího způsobu přítomného času, rozkazovacího způsobu a tvary přechodníku

přítomného na straně jedné a tvary infinitivu, příčestí činného a trpného a tvary přechodníku minulého na straně druhé. Rozlišují se proto slovesné tvary tvořené od **prézentního (přítomného) kmene** (tvary ind. prez., tvary rozk. zp. a přechodník přítomný) a slovesné tvary tvořené od **infinitivního (minulého) kmene** (infinitiv, příčestí činné a trpné a přechodník minulý). Rozdíl mezi prézentním a infinitivním kmenem téhož typu sloves lze dobře ilustrovat na rozdílu v kmenotvorné příponě např. u sloves typu *kupuje*, srov. např. tvary tvořené od prézentního kmene kup-uje-š, kup-uje-me s tvary tvořenými od kmene infinitivního kup-ova-t, kup-ova-l-a atp. (máme tu tedy výrazný rozdíl -*uje*- vs. -*ova*-).

Konkrétní podoba slovesné kmenotvorné přípony je kritériem pro klasifikaci sloves do jednotlivých slovesných tříd. Podle toho, jakou podobu má kmenotvorná přípona v jedné a ve druhé uvedené skupině tvarů, se slovesa klasifikují buď do pěti tzv. **prézentních slovesných tříd**, nebo do šesti tzv. **infinitivních slovesných tříd**.

Slovesa patřící k jednotlivým prézentním slovesným třídám mají (ve 3. os. sg. ind. prez. akt.) tyto kmenotvorné přípony:

1. třída -*e*- (ber-e-0, ma^ž-e-0, nes-e-0, pe^č-e-0, t^ř-e-0);
2. třída -*ne*- (tisk-ne-0, hr-ne-0, za-^č-ne-0), výjimečně též -*me*- (vy-j-me-0);
3. třída -(*u*)*je*- (kry-je-0, kup-uje-0);
4. třída -*í*- (pros-í-0, trp-í-0, sáz-í-0);
5. třída -*á*- (děl-á-0).

Kromě sloves s výše uvedenými prézentními kmenotvornými příponami existuje i několik sloves, která ve tvarech tvořených od prézentního kmene vůbec nemají funkční pozici pro kmenotvornou příponu. Tato slovesa se označují jako atematická (*a* = bez, *téma* = kmenotvorná přípona). Jde o slovesa *být* (jse-m), *vědět* (ví-m) a *jíst* (jí-m).

Prézentní kmenotvorná přípona pravidelným způsobem variuje u téhož (typu) slovesa v rámci tvarů tvořených od prézentního kmene, a to jednak (*a*) v rámci jednotlivých tvarů

ind. prez. akt., jednak je (b) často rozdíl v realizaci kmenotvorné přípony mezi tvary ind. prez. akt., tvary rozkazovacího způsobu a přechodníku přítomného.

(a) U sloves 1., 2. a 3. přítomné třídy (tj. u sloves, která mají v 1. os. sg. osobní koncovku *-u/-i*) se liší realizace kmenotvorné přípony v 1. os. sg. a ve 3. os. pl. od tvarů pro 2. a 3. os. sg. a 1. a 2. os. pl., srov.: *nes-o-u* a *nes-o-ou* vs. *nes-e-š*, *nes-e-0*, *nes-e-me*, *nes-e-te*, (alternace *-o-* vs. *-e-*); *tisk-n-u* a *tisk-n-ou* vs. *tisk-ne-š*, *tisk-ne-0*, *tisk-ne-me*, *tisk-ne-te* (alternace *-n-* vs. *-ne-*); *kry-i-u/i* a *kry-i-ou/-í* vs. *kry-je-š*, *kry-je-0*, *kry-je-me*, *kry-je-te* (alternace *-j-* vs. *-je-*). U sloves 4. a 5. přítomné třídy (tj. u sloves, která mají v 1. os. sg. osobní koncovku *-m*) se liší realizace kmenotvorné přípony ve 3. os. pl. od všech zbylých tvarů ind. prez. akt., srov. oni *pros-o-í* vs. *pros-i-m*, *pros-i-š*, *pros-i-0*, *pros-i-me*, *pros-i-te* (alternace *-o-* vs. *-i-*) a oni *děl-aj-í* vs. *děl-á-m*, *děl-á-š*, *děl-á-0*, *děl-á-me*, *děl-á-te* (alternace *-aj-* vs. *-á-*). To je i důvodem, proč mají „povrchově“ homonymní tvary pro 3. os. sg. a pro 3. os. pl. sloves patřících do 4. přítomné třídy (k typům *prosí* a *trpí*) odlišnou morfematickou strukturu. Ve 3. os. sg. členíme tato slovesa *pros-i-0*, *trp-i-0* (analogicky k např. *nes-e-0*, *děl-á-0*), protože jde o tvary s kmenotvornou příponou *-í-* a s osobní koncovkou realizovanou nulovým morfem. Ve 3. os. pl. je však správné členění *pros-o-í*, *trp-o-í* (analogicky k *nes-o-ou*, *děl-aj-í*), protože ve 3. os. pl. je nulovým morfem pravidelně realizována kmenotvorná přípona, za níž u sloves této třídy následuje osobní koncovka pro 3. os. pl. *-í* (která je z historických důvodů „náhodou“ stejná jako kmenotvorná přípona v ostatních tvarech ind. prez. akt.).

(b) Rozdíl v realizaci kmenotvorné přípony ve tvarech ind. prez. a ve tvarech rozkazovacího způsobu a přechodníku přítomného lze ilustrovat např. na slovesech patřících k typům *nese*, *tiskne* a *dělá*, srov.: *nes-e-te*, *nes-o-te*, *nes-o-0-a* (alternace *-e-* vs. *-o-*); *tisk-ne-te*, *tisk-n-ěte*, *tisk-n-0-a* (alternace *-ne-* vs. *[-ň-]* vs. *-n-*, v písmu *-ne-* vs. *-n-*) a *děl-á-te*, *děl-ej-te*, *děl-aj-0-e* (alternace *-á-* vs. *-ej-* vs. *-aj-*).

Slovesa patřící k jednotlivým infinitivním slovesným třídám mají (v přítomném/minulém) tyto kmenotvorné přípony:

1. třída *-o-* (*nes-o-l-0*, *pek-o-l-0*, *tisk-o-l-0*, *kry-o-l-0*);

2. třída *-nu-* (hr-nu-l-0);
3. třída *-e/-ě-* (tř-e-l-0, trp-ě-l-0, sáz-e-l-0);
4. třída *-i-* (pros-i-l-0);
5. třída *-a-* (br-a-l-0, maz-a-l-0, za-č-a-l-0, děl-a-l-0);
6. třída *-ova-* (kup-ova-l-0).

Pravidelným způsobem variuje v rámci tvarů tvořených od infinitivního kmene u téhož (typu) slovesa také infinitivní kmenotvorná přípona. Liší se podoba kmenotvorné přípony v infinitivu, v přičestí činném a v přičestí trpném (srov. tř-í-t vs. tř-e-l-0 a tř-e-n-0; tisk-nou-t vs. tisk-0-l-a vs. tišt-0-ěn-a [t'išť-0-en-a]; hr-nou-t vs. hr-nu-l-0 a hr-nu-t-0; pros-i-t a pros-i-l-0 vs. proš-0-en-0; br-á-t a br-á-n-0 vs. br-a-l-0, kup-ova-t a kup-ova-l-0 vs. kup-ová-n-0 atp.).

1.2.4.3 Tvarotvorné přípony

Slouží k vyjádření gramatických významů (morfologických kategorií) slovních tvarů, v nichž se vyskytují. Rozlišujeme následující podtypy tvarotvorných přípon.

1.2.4.3.1 Nefinální tvarotvorné přípony

Nefinální tvarotvorné přípony jsou přípony, za nimiž se v rámci slova nebo slovního tvaru nutně vyskytuje ještě další (tzv. finální) tvarotvorná přípona. V češtině existuje nefinální tvarotvorná přípona (a) přičestí činného (minulého), (b) přičestí trpného, (c) přechodníku minulého, (d) přechodníku přítomného.

Nefinální tvarotvorné přípony se vyskytují primárně pouze u slovesných tvarů, sekundárně se však mohou vyskytnout i u jmenných tvarů, které tzv. kopírují strukturu motivujícího slovesa (mích-á-n-0 > mích-a-n-ý, mích-á-n-í; puk-0-l-a > puk-0-l-á).

1.2.4.3.1.1 Nefinální tvarotvorná přípona přičestí činného

Vyskytuje se ve tvarech přičestí činného, lze ji velmi snadno identifikovat – má jedinou možnou podobu *-l-* (při-nes-0-l-i, hod-i-l-a, u-děl-a-l-0 atp.). (V nespisovné češtině však

může být u některých sloves realizována ve tvarech m. sg. nulovým morfem, srov. *von u-krad-0-0-0 v sámošce dvě housky.*)

Nefinální tvarotvorná přípona přičestí činného se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od činných přičestí pomocí pádové koncovky (od-pad-0-l-ý) a ve slovech odvozených od těchto adjektiv (u-prch-0-l-ík-0, z-pozd-i-l-ost-0).

1.2.4.3.1.2 Nefinální tvarotvorná přípona přičestí trpného

Přípona přičestí trpného může být v češtině realizována dvěma morfémami – tzv. n-ovým morfémem *-N-*, který se uplatňuje u všech typů sloves 1., 4. a 5. přítomné slovesné třídy, ve 2. třídě u typu *tiskne* a ve 3. třídě u typu *kupuje*, a tzv. t-ovým morfémem *-T-*, jenž se vyskytuje ve 2. přítomné slovesné třídě u typů *hrne* a *začne* a ve 3. třídě u typu *kryje*.

Tzv. n-ový morfém pro příponu přičestí trpného může být realizován prostřednictvím čtyř (alo)morfů: morfem [-n-], v písmu *-n-*; morfem [ň], v písmu *-n-*; morfem [-en-], v písmu *-en-* nebo *-ěň-*; a morfem [-eň-], v písmu *-en-* nebo *-ěň-*. Varianta [-en-] se vyskytuje v sg. m. a. a m. i., f. a n. a v pl. m. i., f. a n. u sloves 1. přítomné třídy v typech *nese* a *peče* (*nes-0-en-a*, *peč-0-en-0*), u 2. přítomné třídy v typu *tiskne* (v písmu *tišť-0-ěň-0*, zvukově [tišť-0-en-0]) a u 4. přítomné třídy v typu *prosí* (*proš-0-en-a*). V pl. m. a. se u jmenovaných typů sloves objevuje morf [-eň-], zachycovaný v písmu buď jako *-en-* (tj. v písmu *nes-0-en-i*, zvukově [nes-0-eň-i]; v písmu *peč-0-en-i*, zvukově [peč-0-eň-i]; v písmu *proš-0-en-i*, zvukově [proš-0-eň-i]), nebo jako *-ěň-* (tj. v písmu *tišť-0-ěň-i*, zvukově [tišť-0-eň-i]). U zbývajících typů sloves, v nichž se objevuje morfém *-N-*, je tento morfém v sg. m. a. a m. i., f. a n. a v pl. m. i., f. a n. realizován morfem [n], v písmu *-n-* (např. *u-děl-á-n-o*, *na-maz-á-n-o*) a v pl. m. a. pak morfem [ň], v písmu *-n-* (srov. např. v písmu *u-děl-á-n-i*, zvukově [u-děl-á-ň-i]; v písmu *na-maz-á-n-i*, zvukově [na-maz-á-ň-i]).

Každé spojení hlásek [en] (nebo [eň]); dále mluvíme pro jednoduchost jen o morfu [en], pro morf [eň] však platí totéž) ve tvaru přičestí trpného však nemusí být automaticky delší variantou tzv. n-ové přípony přičestí trpného, tj. morfem [-en-]. K rozpoznání toho, zda je sekvence hlásek [en] (např. ve slovech *pokácen* a *popraven*) realizací delší varianty n-ové

přípony příčestí trpného (tj. morfu [en]), nebo zda jde o „náhodné“ setkání kmenotvorné přípony -e- a kratší varianty přípony příčestí trpného (tj. morfu [n]), lze použít následující poměrně jednoduchý test.

Jelikož morfém pro příponu příčestí činného může být realizován jediným morfem -l- (viz 1.2.4.3.1.1), srovnáme tvar příčestí trpného, u nějž váháme (*pokácen, popraven, otřesen*), s odpovídajícím tvarem příčestí činného, u nějž je morfematické členění zřetelnější (tj. *po-kác-e-l-0, po-prav-i-l-0, o-třás-0-l-0*). Jestliže se před příponou příčestí činného -l- objevuje morf [-e-], je ve tvaru n-ového příčestí trpného jeho přípona realizována kratším morfem [-n-] a [-e-] je kmenotvorná přípona. Tvar příčestí trpného, u nějž jsme váhali (*pokácen*), budeme členit analogicky k odpovídajícímu příčestí činnému, tj. *po-kác-e-n-0* jako *po-kác-e-l-0*. Objevuje-li se ovšem před příponou příčestí činného -l- jiná kmenotvorná přípona než [e], tj. v našem případě [i], resp. [0] (*po-prav-i-l-0, o-třás-0-l-0*), je ve tvaru n-ového příčestí, u nějž jsme váhali (*popraven, otřesen*), jeho přípona realizována delším morfem [-en-]. Tvar příčestí trpného má pak v příčestí činném kmenotvornou příponu realizovanou nulovým morfem, musíme tedy členit *po-prav-0-en-0, o-třes-0-en-0*.

Nefinální tvarotvorná přípona příčestí trpného se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od trpných příčestí pomocí pádové koncovky (*s-trž-0-en-ý, u-kry-0-t-ou*) a ve slovech odvozených od těchto adjektiv (*s-chov-a-n-k-a, při-prav-0-en-ost-0*).

Dále se nefinální tvarotvorná přípona příčestí trpného vyskytuje v tzv. slovesných substantivech (typu *běh-á-n-í, tráp-0-en-í, po-kry-0-t-í*), která slovotvorně souvisejí s odpovídajícími tvary příčestí trpného (*běh-á-n-o, tráp-0-en-o, po-kry-0-t-o*).

1.2.4.3.1.3 Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku minulého

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku minulého může být realizována morfem -vš-, morfem -š-, morfem -v- nebo morfem -0-. U sloves, jejichž infinitivní kmen končí na samohlásku (tj. u sloves s tzv. otevřeným kmenem), se ve tvarech pro sg. f. a n. a ve tvaru pro pl. všech rodů uplatňuje morf -vš- (*vy-koup-a-vš-i (se), u-loup-i-vš-i; po-kry-0-vš-e atp.*) a ve tvarech pro sg. m. a. a m. i. morf -v- (*vy-koup-a-v-0 (se), u-loup-i-v-0, po-kry-0-v-0*). U

sloves, jejichž infinitivní kmen končí na souhlásku (tj. u sloves s tzv. zavřeným kmenem, jejichž kořenový morf končí na souhlásku a jejichž kmenotvorná přípona je realizována nulovým morfem), se jako přípona přechodníku minulého uplatňuje ve tvarech pro sg. f. a n. a ve tvaru pro pl. všech rodů morf -š- (při-ved-0-š-i, na-pek-0-š-i, do-nes-0-š-e atp.) a ve tvaru pro sg. m. a. a m. i. nulový morf -0- (při-ved-0-0, na-pek-0-0, do-nes-0-0; první nulový morf je realizací kmenotvorné přípony, druhý nulový morf je realizací přípony přechodníku minulého a třetí nulový morf reprezentuje rodovou koncovku).

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku minulého se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od přechodníků minulých pomocí pádové koncovky (vy-kon-a-vš-ího).

1.2.4.3.1.4 Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku přítomného

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku přítomného může být realizována buď morfem *-ouc-*, nebo morfem *-íc-*, nebo nulovým morfem *-0-*. Morf *-ouc-* se uplatňuje ve tvaru sg. f. a n. a ve tvaru pro pl. u typů *nese, bere, peče, tře* v 1. přítomné slovesné třídě a u všech typů ve 2. přítomné slovesné třídě (srov. ber-0-ouc-0, ber-0-ouc-e; nes-0-ouc-0, nes-0-ouc-e; pek-0-ouc-0, pek-0-ouc-e; tr-0-ouc-0, tr-0-ouc-e; tisk-n-ouc-0, tisk-n-ouc-e; hr-n-ouc-0, hr-n-ouc-e; ž-n-ouc-0, ž-n-ouc-e). Morf *-íc-* se uplatňuje ve tvarech sg. f. a n. a ve tvaru pro pl. u typu *maže* v 1. přítomné slovesné třídě a u všech sloves ve 3.–5. přítomné slovesné třídě (srov. maž-0-íc-0, maž-0-íc-e; kry-j-íc-0, kry-j-íc-e; kup-uj-íc-0, kup-uj-íc-e; pros-0-íc-0, pros-0-íc-e, trp-0-íc-0, trp-0-íc-e; sáz-ej-íc-0, sáz-ej-íc-e; děl-aj-íc-0, děl-aj-íc-e). Morf *-0-* se uplatňuje ve tvarech sg. m. a. a m. i. u sloves všech přítomných slovesných tříd (srov. ber-0-0-a, nes-0-0-a, maž-0-0-e, pek-0-0-a, tr-0-0-a; tisk-n-0-a, hr-n-0-a, ž-n-0-a; kry-j-0-e, kup-uj-0-e, pros-0-0-e, trp-0-0-ě, sáz-ej-0-e; děl-aj-0-e).

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku přítomného se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od přechodníků přítomných pomocí pádové koncovky (vr-0-ouc-í, sáz-ej-íc-ímu) a ve slovech odvozených od těchto adjektiv (vr-0-ouc-n-ě).

1.2.4.3.2 Finální tvarotvorné přípony – koncovky

Finální tvarotvorné přípony neboli koncovky jsou morf(ém)y, které se vyskytují na konci tvaru ohebného slova jako jeho poslední morf(ém). (Po finální tvarotvorné příponě neboli koncovce se však v rámci slova nebo slovního tvaru – na jeho tzv. absolutním konci – může vyskytnout postfix, viz 1.2.5.) Rozlišujeme následující typy koncovek.

1.2.4.3.2.1 Osobní koncovky

Osobní koncovky se vyskytují pouze ve slovesných tvarech pro *oznamovací způsob přítomného a budoucího času*, ve tvarech pro *rozkazovací způsob* a ve tvarech pomocného slovesa v rámci složených tvarů vyjadřujících podmiňovací způsob.

Pro oznamovací způsob přítomného a budoucího času máme v češtině tyto osobní koncovky: 1. os. sg. *-u* (u sloves 1.–3. přítomní třídy), *-i* (s variantní koncovkou *-u* v 1. přítomní třídě u typu *maže* a ve 3. přítomní třídě u typů *kryje, kupuje*) a *-m* (u sloves 4. a 5. přítomní třídy); 2. os. sg. *-š*; 3. os. sg. *-o*; 1. os. pl. *-me*, 2. os. pl. *-te*; 3. os. pl. *-ou* (u všech sloves 1.–3. přítomní třídy, v 1. přítomní třídě u typu *maže* a ve 3. přítomní třídě u typů *kryje, kupuje* vedle základní koncovky *-í*), *-í* (u sloves 4. a 5. přítomní třídy, v 1. přítomní třídě u typu *maže* a ve 3. přítomní třídě u typů *kryje* a *kupuje*).

Pro rozkazovací způsob má čeština tyto osobní koncovky: ve 2. os. sg. *-o/-i*; v 1. os. pl. *-me/-eme/-ěme*; ve 2. os. pl. *-te/-ete/-ěte*.

Ve tvarech pomocného slovesa (*bych, bys* atd.) v rámci složených slovesných tvarů vyjadřujících podmiňovací způsob má čeština tyto koncovky: 1. os. sg. *-ch*; 2. os. sg. *-s*; 3. os. sg. i pl. *-o*; 1. os. pl. *-chom*; 2. os. pl. *-ste*.

1.2.4.3.2.2 Rodové koncovky

Rodové koncovky se vyskytují u *příčestí činného a trpného* a u obou *přechodníků – minulého a přítomného*. Pro příčestí činné a trpné má čeština tyto koncovky: pro sg. rodu m. a. a m. i. *-o*, pro sg. f. *-a*, pro sg. n. *-o*; pro pl. m. a. *-i*, pro pl. m. i. a f. *-y* a pro pl. n. *-a*.

Pro tvary *přechodníku přítomného* má čeština tyto rodové koncovky: pro sg. m. a. a m. i. *-a* (v 1. přítomní třídě u typů *bere, nese, peče a tře* a ve 2. přítomní třídě u všech typů, srov. *ber-0-0-a, nes-0-0-a, pek-0-0-a, tr-0-0-a; tisk-n-0-a, hr-n-0-a, ž-n-0-a*) nebo *-e (-ě)* (v 1. přítomní třídě u typu *maže* a ve 3.–5. přítomní třídě u všech typů, srov. *maž-0-0-e; kry-j-0-e, kup-uj-0-e; pros-0-0-e, trp-0-0-ě, sáz-ej-0-e; děl-aj-0-e*); pro sg. f. a n. *-o* (srov. *ber-0-ouc-0, nes-0-ouc-0, maž-0-íc-0; tisk-n-ouc-0; kup-uj-íc-0; pros-0-íc-0; děl-aj-íc-0*); pro pl. všech rodů *-e* (srov. *ber-0-ouc-e, nes-0-ouc-e, maž-0-íc-e; tisk-n-ouc-e; kup-uj-íc-e; pros-0-íc-e; děl-aj-íc-e*).

Pro tvary *přechodníku minulého* má čeština tyto rodové koncovky: pro sg. m. a. a m. i. *-o* (*při-stoup-i-v-0, na-maz-a-v-0, při-nes-0-0-0*); pro sg. f. a n. *-i* (*při-stoup-i-vš-i, na-maz-a-vš-i, při-nes-0-š-i*); a pro pl. všech rodů *-e* (*při-stoup-i-vš-e, na-maz-a-vš-e, při-nes-0-š-e*).

1.2.4.3.2.3 Infinitivní koncovky

Infinitivní koncovka může být v češtině realizována dvěma způsoby – pomocí morfu *-t* (původně a dnes zastarale též *-ti*), nebo *-i* (pouze v 1. přítomní třídě u typu *peče*, srov. *péc-i, moc-i* atp.).

1.2.4.3.2.4 Pádové koncovky

Pádové koncovky se vyskytují u všech ohebných slovních druhů, které se skloňují, tj. u podstatných a přídavných jmen, zájmen a číslovek: např. *svět-a, pol-ím, ital-sk-ému, ciz-ími, naš-e, osm-i* atp.

1.2.5 Postfixy

Postfix je specifickým druhem slovotvorné přípony, který se klade na samotný, tzv. absolutní konec slova, tj. ještě za jeho poslední morf(ém). Při skloňování nebo časování daného slova (jde-li o slovo ohebné) zůstává postfix na jeho absolutním konci v nezměněné podobě, zatímco dané slovo se pomocí obměny koncovek ohýbá (srov. *c-o-koli(v), č-eho-koli(v), č-emu-koli(v)*; *t-o-hle, t-oho-hle, t-omu-hle; věř-í-m-ť, věř-í-me-ť, věř-í-te-ť* atp.). Jde o tyto morfy: *-si* (*jak-ý-si*), *-ž* (*j-eho-ž, po-jd'-0-me-ž*), *-ť* (*vy-slyš-í-m-ť*), *-koli(v)* (*k-omu-koli(v)*), *-pak* (*kam-pak*), *-hle* (*t-ím-hle*), *-to* (*t-a-to*). Postfix nikdy nemůže být realizován

nulovým morfem. Je v zásadě možné, aby na konci slovního tvaru nebo slova stály dva postfixy za sebou, srov. c-o-ž-pak.

Jako postfix se chová též tzv. příklonné -s, které ve tvarech 2. os. sg. minulého času může zastupovat tvar *jsi* (srov. u-děl-a-l-0-s, u-děl-a-l-a-s, u-děl-a-l-o-s atp.); od postfixů se však liší tím, že vyjadřuje gramatický, nikoli lexikální význam. Při morfematickém rozboru považujeme příklonné -s za součást příslušného slovesného tvaru. Jde o zkrácený tvar *jsi*, oba morf(ém)y (js-i) jsou v něm slity v morfematický uzel; dohromady s jiným slovem téže věty se morf(ém) -s píše jen proto, že je neslabičný, morfematicky ovšem vždy patří ke slovesu.

1.2.6 Interfixy

Interfix, nazývaný někdy také spojovací/kompoziční morf(ém), je morf(ém) s čistě konstrukční (oddělovací/spojovací) funkcí, který při slovtvorném postupu skládání (kompozici) slouží ke spojení předního a zadního členu složeniny do nového slova. V češtině je interfix realizován nejčastěji morfem -o- (hlad-o-mor-0, vod-o-vod-0, hol-o-byt-0, hor-o-lez-ec-0, cukr-o-var-y, mrak-o-drap-0), dále morfy -e-/-ě- (děj-e-pis-0, kon-ě-s-přež-n-á), -i- (kon-i-pas-0, vrt-i-chvost-0) a -0- (vel-0-mistr-0).

V případě juxtapozit typu ok-a-mžik-0, vlast-i-z-rád-c-e, srdc-e-rv-0-ouc-í atd., které lze rozložit na skladební dvojice typu *mžik oka, zrádce vlasti, rvoucí srdce* atp., není morf v pozici mezi dvěma kořeny interfix, nýbrž pádová koncovka.

1.2.7 Lexikální morf(ém)y

Jako lexikální morf(ém)y se označují volné, holé kořenové morf(ém)y, z nichž se skládají jednomorf(ém)ová, dále nečlenitelná ani o další morf nerozšiřitelná slova nebo slovní tvary, např. primární (neodvozené) předložky (v, na, od, před, pod atp.), některé spojky (ale, a, i, ani, nebo atp.) a příslovce (hned, tam atp.).

1.3 Morfematický rozbor

Cílem morfemického rozboru je identifikovat (vyčlenit) všechny morf(ém)y, z nichž se skládá dané slovo nebo slovní tvar, a určit, o které typy morf(ém)ů v konkrétních případech jde. Abychom sekvenci hlásek/grafémů, u níž váháme, mohli identifikovat jako samostatný morf, musí mít tato sekvence hlásek určitý lexikální nebo gramatický význam odlišný od významu všech ostatních, především sousedních morf(ém)ů daného slovního tvaru nebo slova.

Příručky obvykle doporučují při morfemickém rozboru, tj. při identifikaci jednotlivých morfů, postupovat od konce slova nebo slovního tvaru k jeho začátku, v zásadě to však není nutné. Je možné postupovat též „jistotní“ metodou, tj. identifikovat nejdříve ty morf(ém)y, jejichž identitou jsme si zcela jisti. Může se pak stát, že takto jako morf(ém) z obou stran ohraničíme hláskovou sekvenci, u níž bychom jinak s jejím statusem váhali.

Z hlediska morfemického rozboru představují svébytný problém slova nebo slovní tvary utvořené od slov nebo slovních tvarů odlišného slovního druhu. V této příručce se na věc díváme tak, že slovo nebo slovní tvar nějakého slovního druhu, např. substantivum, utvořené z jiného slovního druhu, např. slovesa, si zachovává všechny morfémy tohoto původního slovního druhu, a to jak co do jejich počtu a hranic (funkčních pozic), tak i co do jejich druhu. Řídíme se tak zákonem zachování identity morfému. Za těchto okolností se do morfemické struktury řady slovních druhů můžou (sekundárně) dostávat i morfémy, které jsou jim jinak cizí, tj. (primárně) vlastní odlišnému slovnímu druhu. Do jmenných tvarů se tak např. sekundárně dostávají kmenotvorné nebo nefinální tvarotvorné přípony, které jsou jinak (primárně) vlastní slovesům (srov. např. kry-0-t > kry-0-t-ý > kry-0-t-í, kde -0- je kmenotvorná přípona a -t- nefinální tvarotvorný sufix přičestí trpného). Podle zákona o zachování identity morfému ovšem platí, že kmenotvorný sufix jedné třídy/vzoru se nemůže objevit u slova nebo slovního tvaru odvozeného od slovesa jiné třídy. Jako příklad si vezměme rozdíl mezi slovy vel-itel-0 vs. ruč-i-tel-0. Slovo *velitel* je odvozeno od slovesa vel-e-t, které nemá kmenotvornou příponu -i-, ale -e-, takže hlásku *i* ve slově *velitel* nelze hodnotit jako samostatný morfém – kmenotvorná přípona -i- se do slova *velitel* „nemá jak dostat“, neboť výchozí tvar *velet* ji neobsahuje. Segment *i* je tak podle zákona o zachování identity morfému třeba vnímat jako součást slovtvorné přípony -itel- (odtud

vel-itel-0). Slovo *ručitel* je však odvozeno od slovesa ruč-i-t s kmenotvornou příponou -i-, která tak podle zákona o zachování identity morfému přejde i do odvozeného slova *ručitel*, segment *i* pak stále interpretujeme jako kmenotvornou příponu (odtud ruč-i-tel-0).

Poměrně překvapivý dopad má uplatnění zákona zachování identity morfému u zájmenných tázacích a vztažných adverbii typu za-č-0 (*nač, proč* aj.), resp. u tzv. stažených tvarů zájmena -co, které se podílejí na jejich stavbě. Podle zákona tu docházíme k tomu, že za- (*na-, pro-* aj.) a -č- jsou kořenové morf(ém)y a -0 pádová koncovka – morf(ém) za- (*na-, pro-* aj.) má původ v předložce za (*na, pro* aj.), -č- je variantní podobou kořenového morfému zájmena co (č-o) v jeho staženém tvaru a -0 je akuzativní pádová koncovka zájmena co uplatňující se, je-li zájmeno užito po předložce.

Zvláštní pozornost je v tomto ohledu třeba věnovat otázce nulové realizace původem slovesného kmenotvorného sufixu u slovních tvarů jmen odvozených od sloves. Zpřídavnělá přídavná činná i trpná, zpřídavnělé přechodníky přítomné i minulé a deverbativní substantiva zakončená na -n-í, -t-í se tvoří natolik pravidelně, že u nich rekonstruueme nulový kmenotvorný sufix. Identitu si zachovává i morfém, který následuje bezprostředně po tomto nulovém kmenotvorném sufixu (od-pad-0-l-ý; u-tráp-0-en-ý, u-peč-0-en-é, po-kry-0-t-á; ber-0-ouc-í, pros-0-íc-í; při-šed-0-š-í; vez-0-en-í, noš-0-en-í). U ostatních jmenných deverbativ kmenotvorný sufix vydělujeme pouze tehdy, je-li realizován pozitivním, tj. nenulovým, morfem (cest-ova-tel-0, nos-i-tel-0 vs. soud-c-e, vý-voz-0).

Slovesa v češtině mají řadu tvarů víceslovných, tzv. složených. Složený slovesný tvar se skládá z nějakého tvaru příslušného slovesného lexému a z pomocného slovesa nebo volného tvarotvorného morfému *se*. Pomocné sloveso je sloveso, které pomáhá tvořit složené slovesné tvary a v této funkci pozbývá svého lexikálního významu; v češtině funguje jako pomocné nejčastěji sloveso *být*. Při morfematickém rozboru složených slovesných tvarů identifikujeme všechny morf(ém)y, z nichž se daný tvar skládá, tedy i všechny morfémy, z nichž se skládá tvar pomocného slovesa. Např. *psal jsi* rozebereme ps-a-l-0 js-i (kořen – kmenotvorná přípona – nefinální tvarotvorná přípona přídavní činného – rodová koncovka – kořen pomocného slovesa – osobní koncovka); *platila by* rozebereme plat-i-l-a

by-0 (funkční pozice jsou tu stejné jako v předchozím případě); *budeme běhat* rozebereme
bud-e-me běh-a-t (kořen pomocného slovesa – kmenotvorná přípona – osobní koncovka –
kořen – kmenotvorná přípona – infinitivní koncovka) atp.